

Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916)

У статті розглянуто діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906–1916), показано роль Банку у становленні приватного селянського господарства

Ключові слова: Селянський поземельний банк, столипінська аграрна реформа, Чернігівська губернія, позика, іпотека

В статье рассматривается деятельность Крестьянского поземельного банка на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1916), показана роль Банка в становлении личного крестьянского хозяйства

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, столыпинская аграрная реформа, Черниговская губерния, ссуда, ипотека

The article reveals activity of the Peasantry land bank in the Chernihiv province in years of the Stolypyn's agrarian reform (1906–1916), the Bank role in formation of a personal country economy is shown

Key words: Peasantry land bank, Stolypyn's agrarian reform, Chernihiv province, loan, mortgage.

Столипінська аграрна реформа була комплексом послідовних і пов'язаних між собою заходів, які здійснювались адміністративними, правовими і фінансовими інститутами держави [1, с. 66]. Якщо землевпорядні комісії брали на себе технічну сторону реалізації столипінських перетворень в аграрному секторі, то фінансову допомогу реформам надавали акціонерні, а також Селянський поземельний банк, який був створений у 1882 р., і Дворянський поземельний банк, діяльність якого розпочалась у 1885 р. [2, с. 65]. Ключова роль у реалізації столипінської аграрної реформи відводилася Селянському поземельному банку, який був урядовою установою, підвідомчою Міністерству фінансів, і створювався з метою полегшення придбання землі для селян різних станів шляхом надання позик [3, с. 67].

В історико-економічній науці діяльність Селянського поземельного банку вже знаходила своє відображення. Достатньо сказати, що всі вчені, які досліджували питання, пов'язані із столипінською аграрною реформою, так чи інакше не могли оминати ролі цієї фінансової установи в реалізації земельної реформи. До питання діяльності Селянського банку в період аграрної реформи звертались у своїх дослідженнях О.Краснікова, А.Опря, В.Шевченко, М.Якименко, О.Анфімов, Д.Батуринський, С.Дубровський, Н.Проскуркова [4]. Вищеназвані дослідники розглядали діяльність Селянського банку комплексно у загальноімперському чи загальноукраїнському масштабі, окремого дослідження, яке б висвітлювало здійснення операцій Банку на Чернігівщині, не було. Тому мета даної статті – показати різні сторони діяльності Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи: специфіку функціонування, різноманітність форм позикових операцій, роль Банку у формуванні селянського землеволодіння, зв'язок з іншими фінансовими установами.

На початковому етапі своєї діяльності Селянський поземельний банк обмежувався наданням позик для купівлі селянами землі за добровільними угодами з приватними особами і установами. За законом від 18 травня 1882 р., Селянський банк був державною установою, яка видавала іпотечні кредити сільським товариствам і окремим селянам розміром не більше ніж 125 руб. на одну особу і 500 руб. на домогосподарство терміном на 24,5 роки (під 7,5%) або на 34,5 роки (під 8,5%) [5, с. 9]. Селяни під час купівлі землі повинні були одразу внести частину ціни землі (так званої доплати), яка спочатку становила 20–25%. Сума, що залишалася, покривалась банком у вигляді довгострокової позики під заставу землі (на термін до 55 років). Селяни повинні були щорічними платежами погашати відповідну частину боргу і нараховані відсотки. Під час купівлі землі цілими товариствами борг лягав на плечі всіх його членів [6, с. 87]. Підвищення ціни на землю в кін. XIX ст. призвело до того, що платежі виявилися непосильними для переважної більшості селян і банк був змушений взагалі скорочувати свою діяльність. Якщо за 1883–1885 рр. чернігівськими селянами за сприяння Селянського банку було куплено 4 тис. дес. землі, то за 1886–1890 рр. – лише 2,8 тис. дес. [7, с. 49]. Земства були занепокоєні таким становищем на ринку землі, і земські збори почали порушувати клопотання перед урядом про зміни статуту Селянського банку [8, с. 67]. Бажані зміни було зроблено в 1895 р., коли банку було надано право купувати землю за власний капітал. Завдяки полегшеним умовам кредиту (підвищення розміру позики і зниження доплати) кількість землі, придбаної чернігівськими селянами з допомогою Банку, зросла втричі і досягла за 1896–1900 рр. 6,8 тис. дес. [7, с. 49]. У ці роки основна маса землі була куплена селянськими товариствами, однак зросли покупки й окремих домогосподарів [9, с. 71].

Новий період у діяльності Селянського поземельного банку на Чернігівщині пов'язаний з початком столипінських аграрних перетворень. Було видано цілий пакет законодавчих актів, які визначили функції Селянського банку в нових умовах. 21 березня 1906 р. було прийнято закон про зміну способу надання позик із Дворянського і Селянського банків, суть якого полягала у наданні позик не готівкою, а цінними паперами (так званими "5%-ми свідетельствами" і "6%-ми обов'язательствами") за їх номінальною вартістю. З цього часу загальна площа землі, яка знаходилась у розпорядженні банку, починає швидко зростати [8, с. 68]. 28 квітня 1906 р. Селянському банку було надано право під час здійснення операцій із землями, закладеними в Дворянському і акціонерних земельних банках, брати на себе борги цих кредитних установ [10, с. 73]. 12 серпня 1906 р. Селянський банк розпочав продаж селянам удільних земель, а з 27 серпня 1906 р. банком було розпочато продаж вільних казенних земель і лісових ділянок. Однак свій головний земельний фонд Селянський банк створював за рахунок скуповування поміщицьких земель, які він потім розділяв на менші ділянки і виставляв на продаж як окремим селянам, так і товариствам [11, с. 87]. 14 жовтня 1906 р. було видано указ про зниження платежів позичальникам Селянського банку (з 5 руб. 25 коп. і 5 руб. 75 коп. до 4 руб. 50 коп. у рік з кожних 100 руб. позики на термін 55 ½ років). Указом від 3 листопада 1906 р. на Банк було покладено завдання "надавати селянам широку допомогу як шляхом надання кредитів для купівлі землі, так і посиленням операцій з придбання землі за рахунок власних коштів Банку". Згідно із законом від 15 листопада 1906 р. Селянському банку було дозволено надавати позики селянам під заставу надільних земель, у тому числі і з метою переходу від общинного володіння до подвірного і розділу товариства на окремі поселення і хутори [10, с. 72–73].

Найбільш важливими у плані реалізації столипінських аграрних перетворень були посередницька діяльність Селянського поземельного банку під час надання позик на придбання землі в інших власників і продаж земель із банківських власних володінь, який одержав назву "ліквідації". Масштаби посередницької діяльності Банку з надання позик на купівлю землі в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи представлені в табл. 1 [7, с. 49; 12, арк. 107 зв. – 108; 13, арк. 68 зв., 72, 112 зв. – 113].

Таблиця 1

Кількість землі, купленої чернігівськими селянами в інших власників за сприяння Селянського поземельного банку у 1906–1914 рр.

Роки	Кількість позик	Площа купленої землі	Купівельна ціна (тис. руб.)	Вартість 1 дес. землі (руб.)
1906	132	11,8	2018	171
1907	193	8,1	1398	172
1908	405	15,2	2479	163
1909	417	10,2	1885	183
1910	787	12,0	1944	162
1911	1287	13,5	2243	166
1912	704	10,6	1904	180
1913	798	16,4	1969	120
1914	1054	14,8	2771	187

Дані табл. 1 наочно демонструють постійне зростання кількості позик, наданих Селянським банком селянам на придбання землі. Навіть у економічно невдалі 1907–1908 рр. і у воєнному 1914 р. селяни свідомо зверталися до Банку з метою одержання грошей на купівлю землі в інших власників. У 1913–1914 рр. чернігівські селяни купували в інших власників землі більше ніж в усіх інших українських губерніях [13, арк. 68 зв., 72].

Позики під заставу надільної землі у чернігівських селян як до, так і під час реформи не користувалися попитом. Голова чернігівських губернських земських зборів Савицький на черговій сесії 3 вересня 1909 р. зазначав, що на виконання Височайшого указу від 15 листопада 1906 р. за позицією під заставу надільної землі до Чернігівського відділення Селянського банку надійшло клопотань: у 1906 р. – 1, у 1907 р. – 16, у 1908 р. – 30 [14, арк. 224 зв.].

Активно в роки столипінської аграрної реформи проходила справа "ліквідації" власних банківських земель, тобто продаж земель, які Селянський поземельний банк купив у власників, в основному, у поміщиків. Для характеристики діяльності Селянського банку із розпродажу його власних земель наведемо дані площ його запасу за Чернігівською губернією з 1906 до 1915 рр. у табл. 2 [7, с. 49; 12, арк. 101 зв. – 102; 13, арк. 106 зв. – 107].

Таблиця 2

**Площа земельного фонду Селянського поземельного банку
в Чернігівській губернії у 1906–1915 рр.**

Роки	Кількість маєтностей банку	Площа землі (тис. дес.)	Ціна всієї землі (тис. руб.)	Середня ціна за 1 дес. (руб.)
1906	11	11,5	2 038	177
1907	22	14,5	2 343	162
1908	93	39,7	5 412	136
1909	141	50,4	7 059	140
1910	150	48,0	6 400	133
1911	145	37,0	4 350	118
1912	131	21,4	1 692	79
1913	113	16,2	1 113	69
1914	91	13,4	796	59
1915	70	12,4	681	55

Як бачимо із табл. 2, за 1906–1910 рр. земельні запаси Селянського банку зростали, а потім із збільшенням розпродажу земельного фонду почали зменшуватися. Допомогу Банку у справі продажу селянам землі надавали губернські і повітові землевпорядні комісії, які, як уже зазначалось, були створені в 1906–1907 рр. Одним із головних їх завдань було сприяння діяльності Селянського банку у його операціях із продажу землі селянам. Для врегулювання діяльності і узгодження дій Банку з комісіями урядом 1 червня 1907 р. було видано як додаток до Указу від 15 листопада 1906 р. "Правила видачі Селянським поземельним банком позик для покращення землекористування", а потім Комітет із землевпорядних справ 19 лютого 1908 р. затвердив "Тимчасову інструкцію про підстави і порядок ліквідації земель, що належать Селянському поземельному банку" [15, арк. 37–44]. клопотання про позики на покриття затрат при виділенні на хутори і відруби товариства і окремі домогосподарі подавали в місцеві відділення Селянського банку, які, переконавшись у відповідності клопотань вимогам "Правил", передавали їх до землевпорядних комісій для остаточного висновку [15, арк. 93]. Селяни могли звернутися спочатку і до землевпорядної комісії із відповідною заявою, а комісія після свого засідання вже клопотала перед Банком про задоволення прохання, а потім доводила до відома заявника рішення Банку про згоду чи відмову задовольнити клопотання [16, арк. 5].

За допомогою Селянського поземельного банку столипінський уряд у першу чергу поспішив заспокоїти ту паніку, яка поширилася серед поміщиків у момент підйому аграрного руху. Він гарантував їм недоторканість їх земельної власності і задоволення широкого попиту на землі, що входили в обіг [17, с. 213]. У 1906 р. Банк давав позичку, розмір якої становив, у середньому, 84%, у 1907 р. – 88%, у 1908 р. – 83% купівельної ціни однієї десятини землі. Для порівняння зазначимо, що в 1885 р. банк давав 54,6% від купівельної ціни, у 1895 р. – 48,2%, а в 1905 р. – 54,7%. Виплата відсотків за одержану позичку залежала від терміну, на який вона бралася. Після кількох указів і розпоряджень у 1907 р. було встановлено такі терміни погашення позики: 13, 18, 28, 41 і 55,5 років. До законодавчих актів 1905–1906 рр. проценти за одержані кредити коливалися від 11,5% за мінімального терміну до 6% – за максимального [5, с. 9]. Столипінське законодавство з метою "подальшого полегшення селянам придбання земель, куплених Селянським банком, або тих, які продаються за його посередництва", встановило нижчі чим раніше відсотки за кредити: 9,5% за мінімального і 4,5% за максимального при збереженні термінів позик [18, с. 1–3].

У 1908 р. відділенням Селянського поземельного банку було надано більше самостійності у здійсненні операцій. У січні Селянським банком було доведено до відома повітових землевпорядних комісій Чернігівської губернії, що віднині справи щодо купівлі землі окремими селянами будуть вирішуватися відділеннями Селянського банку на місцях без погодження з Петербургом, як це було раніше. Виняток становили лише угоди про купівлю землі громадами і товариствами [19, арк. 20]. У "Тимчасовій інструкції" від 19 лютого 1908 р. зазначалося, що "продаж землі сільським громадам і товариствам допускається лише в особливих випадках, не інакше, як з дозволу Особливого ліквідаційного відділу, Тимчасового відділення Ради або її уповноваженого" [20, арк. 40 зв.]. "У виняткових випадках банк не відмовляє в продажу землі навіть в загальне володіння – сільським громадам і товариствам, незмінно враховуючи різноманітні побутові умови і особливості місцевого життя", – писала газета "Черниговское слово" [21, с. 2]. Згідно з указом від 27 червня 1908 р. товариства могли одержати позичку за умови формальної згоди виділяти за першої вимоги члена товариства його частку землі у приватну власність із звільненням від кругової поруки. Домогосподар, який виходив із товариства, ставав одноосібним позичальником Селянського банку. За цим же указом одноосібним власникам Банком надавалася позика в розмірі 90% вартості землі, а товариствам – у розмірі лише 80% [10, с. 73, 75]. Однак у 1910 р. за сприяння Селянського банку в Чернігівській губернії купили 24 дес. землі Селищанське товариство (13 домогосподарів) Ніжинського повіту, 6 дес. землі – Виблівське

товариство (8 домогосподарів) Чернігівського повіту, 26 дес. землі – Недільське товариство (3 домогосподарів) Мглинського повіту, 12 дес. землі – Дубровинське товариство (6 домогосподарів) Городнянського повіту [22, с. 2]. Однак переважну більшість землі в тому ж 1910 р. Банком було продано все-таки індивідуальним господарям (69,9%) [13, арк. 72 – 72 зв.].

Кількість проданої (з наданням позик) Селянським поземельним банком землі окремим домогосподарствам у 1907–1914 рр. показана в табл. 3 [7, с. 50; 12, арк. 98 зв. – 99; 13, арк. 68 зв., 72, 103 зв. – 104].

Таблиця 3

Кількість проданої (з призначенням позик) Селянським поземельним банком землі індивідуальним власникам Чернігівської губернії у 1907–1914 рр.

Роки	Всього домогосподарств-покупців	Продано окремим домогосподарствам			
		Кількість домогосподарств	Площа (дес.)	Продажна ціна всієї землі	Продажна ціна 1 дес.
1907	4 610	472	2 868	639 068	223
1908	260	-	-	-	-
1909	946	642	4 181	967 805	231
1910	1 831	1 570	11 578	2 090 035	181
1911	1 925	1 672	16 210	2 911 154	180
1912	960	568	5 107	744 828	146
1913	798	634	12 772	1 563 171	122
1914	73	73	547	78 415	143

Дані табл. 3 наочно демонструють постійне (за винятком 1908 р.) аж до 1912 р. зростання в губернії продажів Селянським банком землі індивідуальним власникам. Якщо в 1908 р. у Чернігівській губернії процентне відношення всіх індивідуальних покупців до загальної кількості покупців становило 29,1%, то в 1909–1911 рр. уже відповідно 53,5, 69,9 і 83,2%. У наступні 1912–1913 рр. кількість індивідуальних покупців дещо зменшилась і становила відповідно 73,2 і 79,4%. У довоєнному 1913 р. значно меншим цей відсоток був у Херсонській (20,8%) і Катеринославській (50%), а більшим – у Подільській (99,6%) губерніях [13, арк. 72–72 зв.]. Відчутного удару по масштабам банківських операцій завдала Перша світова війна. Окремі селяни стали побоюватися брати позики на купівлю банківської землі, а товариства на Чернігівщині взагалі відмовилися купувати банківську землю в борг, надаючи перевагу позикам на придбання землі в інших власників.

Правила і прийоми підготовки банківських земель до землекористування і порядок їх наступного розпродажу були викладені у вже згадуваній інструкції від 19 лютого 1908 р. Головною умовою під розбивки землі було створення "життєздатних господарських одиниць хутірського і відрубного типу". Перевага під час купівлі банківських земель надавалася покупцям, які були недостатньо забезпечені землею, однак за її наявності були "здатні утворити дійсно міцні селянські господарства" [20, арк. 41]. Складений чиновниками Селянського банку план розбивки земель на ділянки для хуторів і відрубів передавався до повітової землевпорядної комісії. Якщо серед місцевих селян не було достатньої кількості покупців, вживались заходи для залучення до придбання землі селян з інших повітів [10, с. 74]. Як приклад "ліквідаційної" роботи Селянського банку в межах Чернігівської губернії може слугувати план розбивки маєтності "Вороньки" Козелецького повіту, доданий до банківського звіту [8, с. 70]. Селянський банк придбав його площею 3212 дес. у 1906 р. за 807200 крб. Ліквідаційний план цього маєтку було затверджено в 1908 р., а продажна ціна всієї площі була встановлена в сумі 875 тис. крб. Маєтність складалася з трьох частин: "Центральна ділянка" (2 608 дес.), "Додаткова" (144 дес.) і "Сердюково" (467 дес.). Згідно з ліквідаційним планом, ділянки було розбито наступним чином: у "Центральній" утворено 209 хуторів, 10 орних відрубів, 192 низинні сінокісні відруби і 2 ділянки товариського володіння (77 дес). Крім цього, за клопотанням повітового земства було виділено ділянку площею 50 дес. 1134 саж. для заснування сільськогосподарської школи. Ділянка "Додаткова", суміжна з присадибними ділянками жителів сел Вороньки і Веприка, була розбита на 243 відруби. Ділянка "Сердюково" розділена на 36 хуторів, 8 польових орних відрубів і 55 сінокісних відрубів [8, с. 70–71]. Газета "Черниговское слово" писала: "В даний час земля із володіння банку надходить в продаж майже виключно в підготовленому вигляді – окремими ділянками, пристосованими до одноосібного володіння" [21, с. 2].

Для наочності масштабів операцій Селянського поземельного банку під час реалізації столипінської аграрної реформи наведемо в табл. 4 площі найбільших маєтностей Банку в Чернігівській губернії, призначених для продажу хуторами і відрубам в 1910 р. [23, с. 2].

**Площі найбільших маєтностей Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії,
призначених для "ліквідації"
в межах столипінського землевпорядкування у 1910 р.**

Повіти	Населені пункти	Площі маєтностей (дес.)	Розміри хутірських ділянок (дес.)
Городнянський	с.Вихвостів	1000	8–14
	х.Микола-Воздвиженський	1100	9–22
	м.Ріпки	666	8–14 2–5 (відруби)
Козелецький	с.Козацьке	736	7–12
	с.Нова Басань	73	8
Новгород-Сіверський	с.Шептаки	829	10–15
	м.Грем'яч	794	8–14
Новозибківський	м.Кривуші	507	13–27
Ніжинський	с.Переяславка	712	4–11
Сосницький	м.Радомка	784	4–17
	с.Кудрівка	430	12–14
Стародубський	с.Понурівка	861	2–14
	с.Борщово-Лобки	782	2–12
	с.Шкрябіно	712	11–13
Чернігівський	с.Жукотки	1159	9–13
	с.Левоньки	478	10–12
	с.Малі Осняки	493	10–11
	с.Полуботки	439	8–14

Як свідчать дані табл. 4, найбільші маєтності Селянського банку знаходились у північних повітах Чернігівської губернії. Що стосується характеру угідь, якими розпоряджався Селянський банк на Чернігівщині в 1910 р., то 58,1% загального запасу припадало на долю орної землі, лісу – 11,6%, інших "зручних" земель – 26,1% і "незручних" – 4,2%. Із загальної площі 55323 дес. від приватних власників за рахунок власного капіталу Банком у 1910 р. куплено 42 323 дес., інші ж 13 тис. дес. залишилися від неспроможних платників [8, с. 68].

Станом на 1 січня 1907 р. Селянський банк у межах Чернігівської губернії володів 14512 дес. землі, вартість якої становила 2343193 крб. Протягом 1907–1909 рр. банком було придбано ще 41325 дес. землі вартістю 5330354 крб. Таким чином, у 1910 р. Селянський банк мав на Чернігівщині 55837 дес. землі вартістю 7673547 крб, тобто середня ціна десятини банківської землі в губернії становила близько 137 крб за десятину. Банк купував у цьому році землю 157 крб за десятину [8, с. 68]. Середня ж продажна ціна банківської за ціною землі становила 189 крб за десятину [24, с. 46]. Залежно від родючості ціна могла бути і набагато вищою. Так, неодмінний член Городнянської повітової землевпорядної комісії на початку 1909 р. доповідав у губернську комісію, що земельні володіння Банку в селах Великий Листвен і Вихвостів продаються за цінами: орна удобрена земля – 260–375 крб за дес., орна неудобрена – 75–210 крб за дес. і сінокосна – 150–350 крб [25, арк. 4]. Отже, даремно Чернігівську губернію відносили до груп губерній з високими цінами на землю, в цьому можна переконатись, порівнявши її з суміжними регіонами (Орловська – 123 крб, Харківська – 166 крб, Київська – 169 крб за дес.) [8, с. 68].

За 1906–1910 рр., за даними "Огляду діяльності Селянського поземельного банку", Банк продав селянам Чернігівської губернії 23486 дес. землі за ціною 4297837 крб 19758 дес. цієї землі було продано одноосібним власникам під хутори і відруби [8, с. 69]. Таким чином, під хутори і відруби в 1906–1910 рр. пішло на Чернігівщині 84% проданої землі (в середньому за українськими "губерніями" – 82% [24, с. 47]), що підтверджує важливу роль діяльності Банку в реалізації столипінської аграрної реформи. Ще близько 3 тис. дес. землі було куплено твариствами і громадами [8, с. 69]. Менше землі за цей період серед українських губерній купили лише селяни Волині (19389 дес.), що свідчить про повільне просування земельної реформи в Чернігівській губернії у перші роки її проведення. Для порівняння зазначимо, що в сусідніх губерніях – Київській, Полтавській і Харківській – Банком за вказаний період було продано селянам відповідно 92829, 80547 і 65888 дес. землі [24, с. 47].

Селянський поземельний банк дуже ретельно відстежував своєчасність надходження платежів за надані позички та інформував землевпорядні комісії про всі деталі щодо надання позичок нарахування

пені і порядку повернення заборгованостей банку [26, арк. 3]. За неможливості повернути вчасно потрібну суму позички заставлена земля переходила у власність Банку і виставлялася на публічні торги. Виставленню на торги підлягали ті ділянки, власники яких не вносили платежі "без поважних причин" або здавали свої ділянки в оренду (що було заборонено статутом). Кількість таких ділянок була порівняно невеликою [10, с. 78]. Основними причинами виникнення недоїмок були: неврожаї, брак інвентаря для обробки ділянок, неефективне ведення господарства позичальниками, нестача робочих рук, хвороби і смерть позичальників, переселення, стихійні лиха. З торгів у 1912 р. на Чернігівщині Селянським банком було продано 2 земельні ділянки площею 3 дес. за 820 крб [12, арк. 43–44]. У 1914 р. у губернії таким чином було продано 1 ділянку (із 75 виставлених на торги) площею 2 дес. за 609 крб [13, арк. 49].

Загальна кількість одноосібних покупців земель Селянського поземельного банку, за даними "Огляду", протягом 1906–1910 рр. досягла в Чернігівській губернії 2831 чол., серед яких переважали ті, які купували землю в своєму повіті (2471 чол.). Кількість покупців з інших повітів становила 252 чол., а з інших губерній – 108 чол. [7, с. 51]. Чернігівські селяни також купували землю в інших губерніях. У повітових землевпорядних комісіях були розвішані оголошення, які пропонували селянам купувати землю у Поволжі, Криму та в інших віддалених регіонах [27, арк. 143–144].

У наступні 1911–1915 рр. розмах операцій Селянського поземельного банку в Чернігівській губернії залишався досить значним. За ці роки в Селянський банк звернулися за позиками 20,4 тис. домогосподарів і чернігівські селяни придбали з допомогою Банку ще 89,7 тис. дес. землі [5, с. 10]. На Чернігівщині в останні роки столипінської аграрної реформи (на відміну від попередніх) діяльність Селянського банку була однією з найактивніших серед усіх українських губерній (поряд із Харківською). Підсумовуючи результати діяльності Селянського поземельного банку в роки столипінської аграрної реформи, можна вивести остаточну площу землі, яку купили селяни Чернігівської губернії за посередництвом банку, – 113,2 тис. дес.

Після початку Першої світової війни масштаби операцій Селянського банку із розпродажу земельного запасу і видачі позик під заставу куплених у приватних власників земель значно скоротилися. Придбання землі Селянським банком за свій рахунок було припинено (за винятком купівлі землі у підданих держав, які воювали проти Росії) [13, арк. 4, 44]. Банк встиг у 1914 р. купити в Чернігівській губернії за 300 крб лише 1 маєтність площею 1 дес. [13, арк. 96]. У той же час у роки війни було знижено відсотки за позиками: для окремих селян – з 90% до 80%, для дрібних товариств – з 85% до 75%, великим товариствам і общинам – з 80% до 70% оціночної суми [28, с. 102]. У 1914 р. позичальниками Банку на Чернігівщині було куплено найбільше хуторів з усіх українських губерній – 316 (у Волинській – 297, у Полтавській – 155). Із 963 куплених в українських губерніях за сприянням Банку відрубів у 1914 р. на Чернігівщину припало 490 (50,9%), на Полтавську – 264 (27,4%) [13, арк. 73]. Наведені дані свідчать про те, що у 1914 р. аграрна реформа в Чернігівській губернії лише набирала обертів, можна тільки гадати, якими б могли бути її результати, якби не Перша світова війна і не викликані нею буремні події 1917 р. А так спочатку Декретом Тимчасового уряду в 1917 р. було призупинено всі банківські операції Селянського банку, а Декретом Радянської влади від 8 грудня 1918 р. Селянський поземельний банк було ліквідовано.

Таким чином, Селянський поземельний банк на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи був важливою ланкою системи державного іпотечного кредиту. В його операціях відбувся поступовий перехід від пасивного інструменту консервації існуючої системи поземельних відносин кін. XIX ст. до активного втручання в процес перебудови земельних відносин у період столипінської аграрної реформи. В період столипінських земельних перетворень (1906–1916). Селянський банк відіграв значну роль у формуванні системи приватної земельної власності в Чернігівській губернії, було покладено початок справі перебудови земельного побуту села, яка полягала в пробудженні у сільського населення почуття приватного власника землі. На превеликий жаль, ця гігантська робота так і не була завершена, однак безцінний досвід роботи Селянського поземельного банку, без сумніву, може бути використаний у галузі земельного переоблаштування сучасного села.

Література

1. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63–74.
2. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69.
3. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92.
4. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) / О. М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 64–69; Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні: [монографія] / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.; Шевченко В. М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX–XX ст. / В. М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 111–119; Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14; Анфимов А. М. О долге крестьянства России

- Крестьянскому поземельному банку / А. М. Анфимов // Вопросы истории. – 1955. – № 1. – С. 111–112 ; Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д. А. Батурицкий. – М. : Новая деревня, 1925. – 142 с. ; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с. ; Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–92.
5. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
6. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование : в 2 кн. / П. Н. Першин. – М. : Наука, 1966.
- Кн. 1. От реформы к революции. – 1966. – 490 с.
7. Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Типография Губ. Земства, 1914. Вып. I. – 1914. – 188 с.
8. Олишевец К. Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Черниговской губернии / К. Олишевец // Земский сборник Черниговской губернии. – 1912. – № 3. – С. 67–71.
9. Симонова М. С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX в. / М. С. Симонова // История СССР. – 1963. – № 1. – С. 65–82.
10. Проскурякова Н. А. Крестьянский поземельный банк / Н. А. Проскурякова // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 66–82.
11. Аврех А. Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 10, 119 арк.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 214, оп. 1, спр. 11, 131 арк.
14. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, 317 арк.
15. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.
16. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 62, 7 арк.
17. Трапезников С. П. Аграрный вопрос и ленинская аграрная программа в трех русских революциях / С. П. Трапезников. – М. : Изд-во ВПШ, 1963. – 656 с.
18. Именные Высочайшие указы Правительствующему Сенату // Земский сборник Черниговской губернии. – 1907. – № 1–2. – С. 1–41.
19. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 452, 183 арк.
20. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 457, 125 арк.
21. Покупка и продажа земель Крестьянским Банком // Черниговское слово. – 1910. – № 919. – 24 січня. – С. 1–2.
22. Новые крестьянские земельные товарищества // Черниговское слово. – 1910. – № 936. – 14 лютого. – С. 2.
23. Хутора и отруба // Черниговское слово. – 1910. – № 932. – 10 лютого. – С. 2.
24. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 284 с.
25. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 155, 384 арк.
26. Держархів Чернігівської області, ф. 127, оп. 11, спр. 2318, 94 арк.
27. Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 23, 176 арк.
28. Батурицкий Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский Поземельный банк / Д. А. Батурицкий. – М. : Новая деревня, 1925. – 142 с.